



**Universiteit
Leiden**
The Netherlands

Verbeelding in taal: een Jip-en-Janneke-perspectief

Verhagen, A.

Citation

Verhagen, A. (2021). Verbeelding in taal: een Jip-en-Janneke-perspectief. In . Leiden: Universiteit Leiden.
Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3279498>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3279498>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).



Arie Verhagen (1951) behaalde het gymnasium-bèta-diploma in Rotterdam en studeerde daarna Nederlandse Taal en Letterkunde aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Na zijn afstuderen (1976) werd hij onderzoeksmedewerker en in 1979 wetenschappelijk medewerker aan die universiteit. In 1986 promoveerde hij (cum laude) aan de VU. Van 1991 tot 1998 was hij UHD Tekstlinguïstiek aan de Universiteit Utrecht. Per 1 december 1998 werd hij benoemd tot hoogleraar Nederlandse Taalkunde aan de Universiteit Leiden. In 2016 legde hij die functie neer, om benoemd te worden tot hoogleraar Taal, Cultuur en Cognitie. Die laatste functie vervulde hij tot 19 juni 2018.

Het onderzoek van Arie Verhagen betreft de relaties tussen taalgebruik en taalsysteem (i.h.b. de grammatica) in brede zin: de vraag hoe grammaticale constructies communicatie ondersteunen, en de vraag hoe talige systematiek ontstaat in processen van taalgebruik en communicatie, in de ontwikkeling van kinderen en in de culturele transmissie van taal over generaties (culturele evolutie). Door zijn onderzoeksinteresse raakt zijn werk regelmatig aan andere disciplines dan de taalwetenschap (literatuurwetenschap, filosofie, cognitiewetenschap, evolutietheorie). Op die gebieden heeft hij enkele extern gefinancierde interdisciplinaire projecten en promoties (mede) begeleid. Recente boekpublicaties waarin dit tot uitdrukking komt, zijn *Stijl, Taal en Tekst. Stilistiek van het Nederlands* (samen met Ninke Stukker; Leiden University Press, 2019) en *Ten Lectures on Cognitive Evolutionary Linguistics* (Brill, 2021). Een overzicht van zijn werk

tot 2016 (door Dirk Geeraerts) is gepubliceerd in *Nederlandse Taalkunde* (21), en veel ervan wordt op zijn persoonlijke website (www.arieverhagen.nl) toegankelijk gemaakt. Enkele taalkundige onderwerpen waarover hij gepubliceerd heeft zijn: woordvolgorde, lijdende vorm, causatiefconstructies met *doen* en *laten*, verbindingswoorden, ‘lange-afstands’-vragen, de *weg-banen*-constructie, complementatieconstructies.

Binnen de universiteit heeft Arie Verhagen verschillende bestuurlijke functies bekleed, vooral binnen de Faculteit der Geesteswetenschappen. Zo was hij voorzitter van het bestuur van het Instituut voor Taalwetenschap (LUCL, 2005-2007) en vice-decaan (portefeuille onderwijs) van de faculteit (2007-2009). Hij was initiatiefnemer van het facultaire Honoursprogramma, het *Humanities Lab*, waarvan hij de eerste opleidingsvoorzitter was (2013-2018).

Arie Verhagen heeft veel redactionele taken vervuld. Hij was redacteur van *Forum der Letteren* (1981-1995) en van de taalkundige opvolger daarvan, *Nederlandse Taalkunde* (1995-1999). Van 1996 tot 2004 was hij editor-in-chief van het internationale tijdschrift *Cognitive Linguistics*. Ook is hij bestuurslid geweest van (inter) nationale verenigingen op zijn vakgebied. In 2021 is hij gekozen tot lid van het Executive Committee van de *Societas Linguistica Europaea*, waarvan hij in 2022/23 president zal zijn.

Prof.dr. Arie Verhagen

Verbeelding in taal – Een Jip-en-Janneke-perspectief



Universiteit
Leiden



Universiteit
Leiden

Verbeelding in taal – Een Jip-en-Janneke-perspectief

Rede uitgesproken door

Prof.dr. Arie Verhagen

bij zijn afscheid als hoogleraar

Nederlandse Taalkunde en Taal, Cultuur en Cognitie

aan de Universiteit Leiden

op maandag 11 oktober 2021



**Universiteit
Leiden**

De video-registratie is te bekijken op
<https://www.arieverhagen.nl/nederlands/afscheidscollege-2021/>

PROF.DR. ARIE VERHAGEN

Zeer geachte toehoorders,

Wat goed om u allemaal hier te zien! Twintig-en-anderhalf jaar geleden¹ stond ik hier boven om mijn oratie te houden, en ook een afscheidscollege is toch een soort rite-de-passage die we, als de hypersociale diersoort die we nu eenmaal zijn, graag gezamenlijk en publiekelijk beleven. Toen had ik het over een aantal aspecten van het Nederlands waarin zich het algemeen menselijke vermogen manifesteert om je te verplaatsen in het perspectief van anderen, en dat in verband te brengen met het eigen perspectief. Deze mentale coördinatie of intersubjectiviteit stelt ons in staat om te onderhandelen en zo samen te werken aan projecten die de vermogens van een individu ver te boven gaan. Precies daarom vind ik het onderzoek naar woorden en grammaticale constructies die mentale coördinatie ondersteunen, zo belangwekkend: het brengt taalkundige vragen over eigenschappen van ‘kleine’ dingen zoals het woordje *niet*, in verband met ‘grote’ vragen over wat mensen tot mensen maakt.² Google Maps of uw TomTom zal op de snelweg niet gauw tegen u zeggen ‘Sla niet rechtsaf’. In plaats daarvan zegt uw navigatiesysteem ‘Houd links aan’. Een ontkenning zou suggereren dat het apparaat vermoedt dat u wel eens een fout zou kunnen maken, en dat zou niet alleen een beetje *te* menselijk zijn, maar ook een uitnodiging tot argumenteren en onderhandelen, en dat gaat nu eenmaal niet.³

Het onderzoek naar perspectief in taal heeft de afgelopen decennia veel vooruitgang geboekt, zowel beschrijvend als theoretisch. Toen ik in 2016 het hoogleraarschap Nederlandse Taalkunde neerlegde, kon ik, als uitvloeisel van een NWO-project, nieuwe analyses presenteren van twee Nederlandse grammaticale constructies op dit terrein, die inmiddels ook gepubliceerd zijn (Stukker & Verhagen 2019; Verhagen 2019a). In lijn met het meer algemene karakter van mijn laatste leeropdracht wil ik het vandaag vooral hebben over het *theoretische* begrip dat we inmiddels gekregen hebben van de bouwstenen waaruit perspectief in taalgebruik, verhalen in het bijzonder, is opgebouwd – m.a.w., in de mogelijkheid om het complexe verschijnsel ‘perspectief’ met behulp van relatief eenvoudige

principes van taal en communicatie te *verklaren*. Het gaat daarbij overigens niet alleen maar om *nieuwe* ideeën – integendeel, een van de dingen die ik u met deze afscheidsles graag meegeef is dat het verleden van de geesteswetenschappen een rijkdom aan inzichten bevat waar we op verder kunnen bouwen, in plaats van het wiel steeds weer opnieuw uit te vinden.

Ik begin met wat concrete voorbeelden (Stukker & Verhagen 2019, Verhagen 2019a). De talige gereedheidskist waar verhalenvertellers uit kunnen putten, bevat een verscheidenheid aan perspectiefconstructies. Daar hoeft je niet altijd alles van te gebruiken, en teksten verschillen dan ook in de perspectiefinstrumenten die ze gebruiken. Het eerste fragment komt uit *De avonden* van Gerard Reve.

- (1) Frits ging de gang in en zocht in het berghok, tot hij het topeind van een hengel had gevonden. ‘Heb je hier iets aan?’ vroeg hij, binnentredend. ‘Nee’, antwoordde Joop, ‘dat is zonde. Het is van een goede hengel.’ Frits bracht het eind weer weg. ‘Dat valt mee’, zei hij bij zichzelf. ‘Waarom denk ik dat?’ dacht hij. ‘Welk recht heb ik om zo onverschillig te zijn?’

3

Het tweede is uit *De ontdekking van de hemel* van Harry Mulisch:

- (2) Toen zij naar de keuken was verdwenen, dacht hij [=Max]: – Zij ligt in twee stukken uit elkaar, die vrouw. Er was een dag-Sophia en een nacht-Sophia, die niets met elkaar te maken hadden, – een kil, gevoelsarm wezen en een tweede dat overstroomde van emotie. Hij herinnerde zich hoe Ada soms over haar had gesproken, als over een misselijk sekreet, maar had zij haar moeder eigenlijk wel gekend?

Bij Reve worden de woorden en gedachten van Frits allemaal weergegeven als citaten, in de zogeheten “directe rede”, u wel bekend. De woorden *je* en *ik* verwijzen naar de personages Joop en Frits, en de zinnen staan in de tegenwoordige tijd, niet in de verleden tijd van het verhaal (‘*Waarom denk ik dat?*’ *dacht*

hij). Bij Mulisch zien we dat in eerste instantie ook: *Max dacht* (verleden tijd): *Zij ligt in twee stukken uit elkaar* (tegenwoordige tijd). Maar dan wordt het anders. De volgende zin geeft wel Max' gedachte weer, nl. wat die twee stukken zijn, maar het staat in de verleden tijd, het perspectief van de verteller, niet dat van Max. Dit loopt door tot en met *overstroomde van emotie*. Daar wordt verteld dat Max zich iets herinnerde, en dat wordt weergegeven in een bijzin. Die vorm staat bekend als "indirecte rede". Het idee is dat het perspectief niet verschuift naar het personage (van Boven & Dorleijn 2013: 241 vv.). De verteller geeft a.h.w. een soort samenvatting, vanuit haar eigen perspectief. De eerder genoemde vorm (*Er was een dag-Sophia...*) staat bekend als "vrije indirecte rede": "indirect" vanwege de overeenkomst in de werkwoordstijd, en "vrij" omdat het geen bijzin is. De verantwoordelijkheid voor de weergave wordt gedeeld tussen de verteller en het personage. Hiermee kunnen we de grammaticale en inhoudelijke verschillen tussen de fragmenten van Reve en Mulisch benoemen: Reve laat telkens de personages voor zichzelf spreken, Mulisch filtert de gedachten van zijn personages veel meer; Mulisch speelt vaker dan Reve de rol van commentator in plaats van waarnemer.

De Nederlandse grammatica maakt het dus mogelijk om op subtiele manieren de perspectieven van personages en vertellers ten opzichte van elkaar te organiseren (b.v. met meer of minder nabijheid). Als de werkwoordstijd en een bepaling van tijd ogenschijnlijk met elkaar in conflict zijn, in een zin als *Morgen was het Kerstmis*,⁴ weet je als lezer dat het gaat om een gedachte of uitspraak van een personage (het gaat over *haar* "morgen"), maar ook dat die *verteld* wordt. De "vrije indirecte rede" vertoont dus een relatief complexe conceptuele structuur.

Die conceptuele complexiteit zou kunnen leiden tot de gedachte dat dit soort taalgebruik typisch is voor volwassenen-literatuur. Maar dat is niet zo. Een representatief voorbeeld is (3), uit *Raveleijn* van Paul van Loon:

- (3) Met twee handen hield hij [=Thomas] het zwaard boven zijn hoofd.
Vuur! dacht hij.

Nu moest het gebeuren. Samira zou zien dat hij echt een van De Vijf uitverkorenen was.

Hij hoopte dat er vuur uit het zwaard zou sproeien.

De uitroep *Vuur!* kunnen we directe rede noemen. Wat erop volgt is duidelijk vrije indirecte rede, in dit geval zelfs met een duidelijk verschil tussen de tijdsbepaling *Nu* en de verleden tijd van het werkwoord *moest gebeuren*; een directe weergave van Thomas' gedachte zou zijn geweest: *Nu moet het gebeuren*. De laatste zin ziet eruit als indirecte rede, met de inhoud van Thomas' hoop weergegeven in een bijzin. In feite heeft het patroon van perspectieforganisatie hier erg veel weg van dat bij Mulisch in (2). Nu is het boek van Paul van Loon uit 2011, en bestemd voor kinderen vanaf 7 jaar, maar dit taalgebruik wordt ook gebezigd in oudere voorleesboeken voor jongere kinderen. Dit is het begin van *Jip en Janneke* van Annie M.G. Schmidt:

- (4) Jip liep in de tuin en hij verveelde zich zo. Maar kijk, wat zag hij daar? Een klein gaatje in de heg. Wat zou er aan de andere kant van de heg zijn, dacht Jip. Een paleis? Een hek? Een ridder? Hij ging op de grond zitten en keek door het gaatje. En wat zag hij? Een klein neusje. En een klein mondje. En twee blauwe oogjes.

We zien hier gevallen van directe rede,⁵ maar de vraagzinnen *wat zag hij daar?* en *En wat zag hij?* hebben alle kenmerken van de vrije indirecte rede: het zijn geen vragen van de verteller aan de lezer of toehoorder, het zijn vragen van Jip, maar tegelijk worden ze gepresenteerd als onderdeel van het verhaal.⁶ Dit taalgebruik is ook niet uniek voor Schmidt, getuige bijvoorbeeld een ander voorleesboek uit dezelfde tijd:⁷

- (5) Boven op zolder was het warm. Moeder ging gauw alle ramen openzetten.
Jopie moest natuurlijk even uit een raam naar buiten kijken. Wat prachtig. Je keek hier helemaal over de huizen heen, over de bomen heen.
Je keek over de hele stad heen, zó hoog was de zolder.

De laatste twee zinnen geven weer wat Jopie ervaart bij het naar buiten kijken, maar niet helemaal zoals zij dat zelf ter plekke gedaan zou hebben: niet met *Je kijkt*, maar met *Je keek*.

Gegeven het jarenlange succes van dit soort voorleesboeken mogen we er van uitgaan dat deze vorm van taalgebruik, ondanks de conceptuele complexiteit, niet echt een probleem vormt voor de doelgroep, ook niet voor jonge kinderen, en dat vraagt om een verklaring.

Op dit gebied zijn er inmiddels belangrijke stappen gezet. De theorie is dat perspectivering het resultaat is van een combinatie van taal met een niet-talige techniek van communicatie waar alle mensen, inclusief kinderen, over beschikken, en ik wil u nu graag meenemen in de redenering die tot dit inzicht leidt, en enkele consequenties ervan bespreken.

U ziet een video-fragment waarin een therapeut uitlegt hoe hij met behulp van muziek mensen met de ziekte van Parkinson helpt om weer meer controle over hun bewegingen te krijgen. Het stukje waar het om gaat, is de tweede helft van dit fragment:

- (6) Als je ergens een hele afgemeten beweging voor nodig heb, dan hebben wij gezocht naar een zo scherp mogelijk, puntig geluid. Dus als dat *ták-pák – ták-pák – ták* is, dan kan je 't goed volgen. Als 't *h wuw h wuw h wuw h wuw*, dan wordt 't een veel draaieriger en glijende beweging.

De gecursiveerde delen van de uiting in (6) zijn geen taal, maar ze zijn wel in taal *ingebouwd*. Wat de spreker hier doet, is het *uitbeelden* van een stukje muziek met bepaalde eigenschappen die hij daarvoor, met taal, *beschreven* heeft als “puntig geluid”. Vervolgens beeldt hij een ander stuk muziek uit waarin die ‘puntigheid’ ontbreekt en die een ander effect heeft op de bewegingen van patiënten.⁸

Bij communicatie integreren we dus gelijktijdig informatie vanuit verschillende cognitieve bronnen. Uitbeelding is de simulatie van een gebeurtenis, en is gebaseerd op iconiteit:

ons vermogen om overeenkomsten te zien tussen verschillende soorten verschijnselen, dat ook ten grondslag ligt aan beeldspraak.⁹ Dit is een *algemeen*, universeel menselijk vermogen. Beschrijving is daarentegen gebaseerd op kennis van een taal, en een taal is een conventioneel, groepsgebonden fenomeen. Uitbeelding is natuurlijk verwant aan het klassieke idee van imitatie, maar heeft een extra eigenschap: de imitatie mag niet exact zijn. Als het gebaar in figuur 1 teveel op een echte geeuw zou lijken, zouden we het niet als simulatie herkennen, en zouden we niet kunnen snappen dat de persoon in kwestie hier *communiceert* dat ze moe of verveeld is.



Figuur 1. Gesimuleerde geeuw

Alleen bij *selectieve* imitatie kun je begrijpen dat het om communicatie gaat en ook weten waar je je precies een voorstelling van moet maken (Clark & Gerrig 1990; Keller 1998: 144-145; Verhagen 2021: 142-144). Uitbeelding en verbeelding zijn twee kanten van dezelfde medaille van iconische communicatie.

De volgende stap is dat taaluitingen zelf ook gebeurtenissen zijn die uitgebeeld en in een beschrijvende taaluiting geïntegreerd kunnen worden. Ik laat weer een stukje video zien.¹⁰ Hierin levert ‘talk show host’ Ellen DeGeneres commentaar op een tekst van dominee Larry Tomczak in een christelijk tijdschrift waarin hij ‘Hollywood’ beschuldigt van een “gay agenda”.

In dat verband had hij o.a. het volgende geschreven:

- (7) Ellen DeGeneres celebrates her lesbianism and “marriage” in between appearances of guests like Taylor Swift to attract young girls.

De eerste stap van DeGeneres’ reactie luidt als volgt:

- (8) First of all, I’m not “married”, I’m married – that’s all.

Daarbij beeldt zij de aanhalingstekens uit met een handgebaar dat in het Engels bekend staat als “air quotes” (figuur 2).



Figuur 2. “Air quotes”

DeGeneres reproduceert niet precies wat Tomczak geschreven heeft, maar bouwt een uitbeelding van zijn opinie in in haar taaluiting, tegelijk met een bepaalde gezichtsuitdrukking en de “air quotes”. Met de aanhalingstekens had Tomczak zelf aangegeven dat hij het woord *marriage* uitbeeldt: het is niet zijn eigen woordkeus. Hij vindt het een ‘zognaamd huwelijk’ – wat DeGeneres dan weer op de hak neemt. Aanhalingstekens zijn zelf conventionele tekens die in geschreven Nederlands aangeven dat wat er tussenin staat, een uitbeelding is; ze zouden dan ook eigenlijk beter uitbeeldingstekens kunnen heten, temeer daar er inderdaad ook iets anders dan taal tussen kan staan,

b.v. in een schriftelijke weergave van de muziek-uitbeelding van de Parkinsontherapeut.

Door een beschrijving uit te beelden, kun je je er dus van distantiëren, maar het effect kan ook anders zijn, zoals in deze voorbeelden van zogeheten “fictieve interactie” (Pascual & Jansen 2004, Pascual 2014):

- (9) Opstellen is de *ik-neem-daar-geen-woord-van-terug-me-neer*.
(10) Dit is de *laat-maar-waaien*-houding van de jaren zeventig.

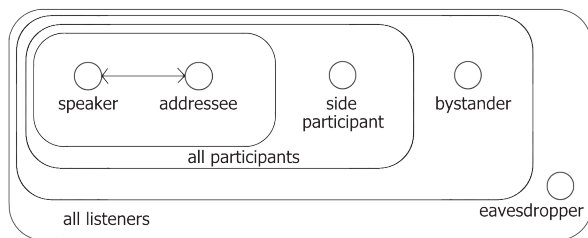
De hier uitgebeelde stukjes taal zijn typerend voor een bepaalde houding, en zo kan de uitbeelding ervan dienen om de gedachte aan die houding op te roepen.

De directe rede, citeren, is ook gewoon het uitbeelden van een of meer taalhandelingen, met nu als functie dat de toehoorder zich voorstelt wat iemand zegt of denkt, zoals in ‘*Dat valt mee*’, zei hij bij zichzelf en ‘*Waarom denk ik dat?*’, dacht hij in het Reve-fragment. Ook dit soort uitbeeldingen zijn ingebouwd in beschrijvende taaluitingen.¹¹

Elke uitbeelding omvat een *waarneembare* scène die een zender opzettelijk produceert om de ontvanger in staat te stellen zich een *uitgebeelde* scène voor te stellen. Als die uitgebeelde scène een handeling is, dan heeft het geheel het karakter van een toneelstukje:¹² we zien en horen een *acteur* bepaalde handelingen verrichten, en dat waargenomen gedrag gebruiken we om ons handelingen van een personage op een andere tijd en plaats te verbeelden – de uitgebeelde scène.¹³

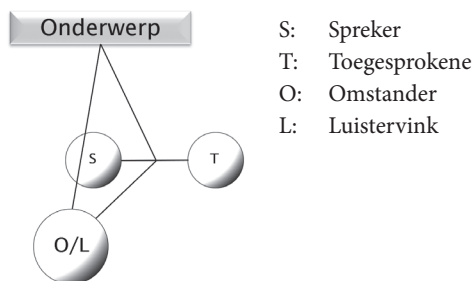
Het is voor mensen eigenlijk heel makkelijk zich taalhandelingen te verbeelden. Dat komt doordat gesprekken vaak plaatsvinden in groepsverband en in de publieke ruimte, en we dus van jongs af aan ervaring hebben met het observeren van gesprekken. In zijn baanbrekende boek uit 1996 maakt Herbert Clark er een punt van dat we naast de rollen van spreker en toegesprokene ook andere soorten hoorders moeten onder-

scheiden. Andere deelnemers aan een gesprek dan de toegesprokene zijn ook ontvangers van de boodschap van de spreker; die houdt in het algemeen ook rekening met omstanders (figuur 3). En ook zonder dat gespreksdeelnemers zich van je aanwezigheid bewust zijn, kun je, als een luistervink, allerlei informatie oppikken uit wat je hoort.¹⁴ Een taal is nu eenmaal, binnen de groep die de regels kent, een *publiek* communicatie-instrument.



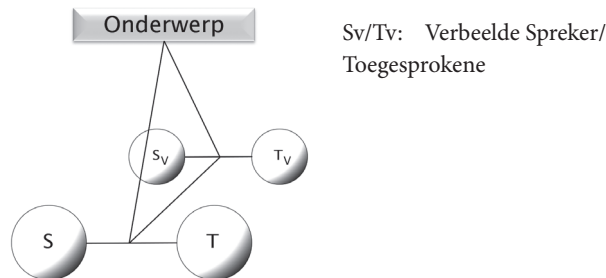
Figuur 3. Taalervaring: soorten rollen (Clark 1996: 14)

Gegeven dit publieke karakter, heeft iedereen niet alleen taalervaring als spreker en toegesprokene, maar ook als waarnemer van gesprekken, zoals schetsmatig aangeduid in figuur 4.¹⁵



Figuur 4. Taalervaring als waarnemer van conversatie: leren van een gesprek van anderen.

Op grond van iconiciteit, het vermogen tot simulatie, kunnen toehoorders zich ook een gesprek voorstellen als iemand het voor hen uitbeeldt. Dan ziet de constellatie eruit zoals weergegeven in figuur 5.

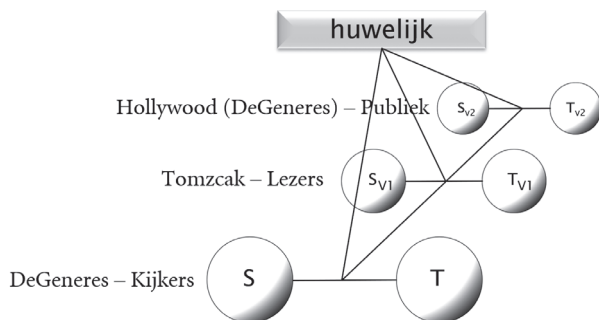


Figuur 5. Cognitieve coördinatie bij een uitgebeeld gesprek

Op basis van de uitbeelding door de Spreker verbeeldt de Toegesprokene zich een gesprek, en wordt er zo luistervink bij. Spreker en Toegesprokene hebben zo respectievelijk de rol van acteur en die van toeschouwer bij een toneelstukje.

Dit gaat nu noodzakelijkerwijze gepaard met perspectivering. Toeschouwers van een toneelstuk nemen vanuit hun *fysieke* gezichtspunt het toneel en de acteurs waar en maken zich een *voorstelling* van de uitgebeelde personages – en dat houdt de constructie in van het eigen gezichtspunt van die personages in hun eigen, eveneens verbeelde wereld: je *ziet* de acteurs naar het plafond van het theater kijken en je *verbeeldt* je Romeo en Julia die naar de nachtelijke hemel kijken. Wanneer verbeelding noodzakelijk is om je een voorstelling van het gesprek te maken, dan is het ook noodzakelijk om een onderscheid tussen perspectieven te maken.

Deze consequentie heeft bovendien een recursieve potentie: uitgebeelde personages kunnen natuurlijk in hun *eigen* wereld ook taalhandelingen uitbeelden, toneelstukjes opvoeren. Dit zit in feite al in het videofragment van Ellen DeGeneres (vgl. figuur 6): zij beeldt in haar eigen taaluiting de opinie van Larry Tomczak uit, die zelf de visie van anderen (waaronder DeGeneres) op het huwelijk had uitgebeeld, tussen zijn aanhangstekens. Recursiviteit van perspectieven dus, zonder dat er in de taal zelf sprake hoeft te zijn van inbedding (met bijzinnen in bijzinnen).¹⁶



Figuur 6. Recursie van uitbeelding en perspectieven

8 Uitbeelding levert op zichzelf niet per se perspectivering op; denk aan de uitbeelding van muziek door de Parkinsontherapeut. Hetzelfde geldt voor het waarnemen van een gesprek als omstander: je *kunt* wel een onderscheid maken tussen de perspectieven van gesprekspartners en anderen, maar dat *hoeft* niet, en in het algemeen doen we dat eigenlijk ook niet.¹⁷ Perspectivering is een emergent verschijnsel, een effect van een *combinatie* van elementen, nl. a) de *uitbeelding* van b) *handelingen*, in het bijzonder communicatieve handelingen, waarvan verbale interactie het prototype is.

De uitbeeldingstheorie van perspectief heeft allerlei interessante aspecten en consequenties, waarvan er diverse nog op nadere uitwerking en empirisch onderzoek wachten.¹⁸ In de rest van mijn betoog zal ik er twee bespreken. Het eerste betreft het universele vermogen tot uitbeelding dat al bij jonge kinderen werkzaam is, het andere een systematisch en nuttig soort van onduidelijkheid.

Bij het eerste punt gaat het om een meermalen opgemerkt verschijnsel in Europese talen dat typerend is voor kinderen die een doe-alsof-spel spelen, nl. het gebruik van de verleden tijd om instructies te geven. Een voorbeeld: twee Nederlandse kleuters spelen Sint en Piet, en op een bepaald moment zegt de een tegen de ander *De step was het paard*: een instructie die van de step een rekwisiet maakt dat het paard van Sinterklaas

voorstelt. Anne Marie Schaerlaekens merkte in 1977 al op dat dit soort taalgebruik, in de context van een doe-alsof-spel, het eerste is waarin de onvoltooid verleden tijd door kinderen zelf actief gebruikt wordt.¹⁹ Omdat werkwoordstijd een verplichte categorie is in het Nederlands, hebben ze die vorm dan al vaak gehoord. De verleden tijd markeert dat wat er gezegd wordt, niet in de communicatiesituatie zelf waar te nemen is,²⁰ en waar je dus je verbeeldingskracht voor moet gebruiken. Dat maakt hem heel geschikt om in de context van een doe-alsof-spel gebruikt te worden, en kinderen doen dat spontaan.²¹

Eén van de aspecten van het taalkundig meesterschap (vgl. Evers-Vermeul & Sanders 2009) van Annie M.G. Schmidt in *Jip & Janneke* is dat zij dit specifieke kindertaalgebruik toepast, 25 jaar voordat het in de wetenschappelijke literatuur over kindertaalontwikkeling in het Nederlands geobserveerd werd. Dit is een voorbeeld:

(11) Ik was de koningin, zegt Janneke. En jij mag de koning zijn.

De illustratie van Fiep Westendorp bij het verhaaltje waar dit uit komt, laat mooi zien dat het inderdaad om een doe-alsof-spelletje gaat, met verkleed-attributen. Hier zijn nog enkele andere voorbeelden:

(12) Jij was de dief, zegt Jip. En dan was ik de politieagent.

(13) Jij bent de vader, zegt Janneke. En ik ben de moeder. En de poes was het kind.

Schmidt schrijft echte kindertaal: ook daarin komen gevallen als (13) voor, met een combinatie van verleden en tegenwoordige – eigenlijk onbepaalde – tijd. Maar globaal helpt de afwisseling van werkwoordstijden om structuur in de interactie aan te brengen. Neem bijvoorbeeld dit geval:

(14) Ik was de kolenman, zegt Jip. Ik breng de kolen. Moet u nog kolen, mevrouw?

Het begin in de verleden tijd komt voor rekening van Jip, die Janneke instrueert om zich een kolenman uit te stellen, waarna Jip ertoe overgaat die kolenman uit te beelden, met zinnen in de tegenwoordige tijd. Zinnen met de tweede persoon als onderwerp – type *Jij was de dief* – zijn niet alleen aanwijzingen om je iets voor te stellen, maar ook om die voorstelling daadwerkelijk uit te beelden: het zijn *regie*-aanwijzingen. Een vroege publicatie over dit fenomeen in het Engels (Lodge 1979: 365) bevat het volgende voorbeeld, waarin twee kinderen Assepoes-ter aan het spelen zijn:

(15)

Kind	Spel	Aanwijzing
A:	<i>Where are you going tonight?</i>	You said you were going to the ball
B:	<i>I'm going to the ball.</i>	
A:	<i>Is the Prince going too?</i>	You got cross and argued about it
B:	<i>Yes, and I'm going with him.</i>	
A:	<i>Oh no you're not — I am.</i>	
B:	<i>We'll see about that. Mother!</i>	You were mother and she didn't want you to go.
A:	<i>You're not going to the ball tonight!</i> (met een andere stem)	

Als we zo'n langere interactie bekijken, zien we een patroon dat structureel eigenlijk al veel weg heeft van het vertellen van een verhaal: beschrijvende tekst in de verleden tijd, afgewisseld met uitbeeldende tekst – de dialogen van de personages. De kinderen zijn afwisselend auteurs en publiek *buiten* het spel, en personages er *binnen*. De kinderen construeren het verhaaltje hier *samen*, en zijn in beide soorten rollen voor elkaar waar-

neembaar. Het volwassen vermogen om een verhaal, inclusief perspectivering, te construeren op basis van een gesproken of geschreven tekst, kunnen we dan begrijpen als resultaat van de internalisering van zulke gezamenlijke spel-projecten.²² Dit is een boeiend perspectief voor herinterpretatie van bestaand onderzoek, en ook voor nieuw onderzoek, zowel naar de ontwikkeling van het vermogen om verhalen te begrijpen en te maken, als (taalvergelijkend) naar combinaties van de universele techniek van uitbeelding met de cultuurgebonden techniek van talige beschrijving.

Hoe dit zij, het is in ieder geval duidelijk dat kinderen, als ze eenmaal taal hebben, hun algemene vermogen tot iconische communicatie ook gebruiken om taal uit te beelden, waarmee de combinatie van elementen die samen perspectivering produceren, een feit is.

Het tweede punt betreft een bijzonder gevolg van de mogelijkheid tot het uitbeelden van juist *taal*handelingen, nl. dat daardoor het onderscheid tussen beschrijvende en uitbeeldende delen van een taaluiting lang niet altijd duidelijk hoeft te zijn zonder dat dit tot communicatieve problemen leidt – sterker nog: het biedt met name vertellers bijzondere uitdrukkingsmogelijkheden.

Soms krijg je als hoorder of lezer duidelijke aanwijzingen voor een grens tussen beschrijving en uitbeelding, bijvoorbeeld in de vorm van zogeheten quotatief-constructies (van het type *Ze zegt of Ze had iets van*) of aanhalingstekens in geschreven taal, maar dat hoeft lang niet altijd. Dat brengt risico's met zich mee, zoals bij verkeerd begrepen ironie, maar zo'n meerduidigheid is vaak probleemloos. Neem dit voorbeeld uit *Jip en Janneke* weer:

(14) Ik was de kolenman, zegt Jip. Ik breng de kolen. Moet u nog kolen, mevrouw?

De eerste zin, in de verleden tijd, is dus een beschrijving door Jip. De laatste is van de kolenman die door Jip wordt uitgebeeld: alleen in het spel is Janneke een mevrouw. Maar hoe

zit het met de middelste zin? De werkwoordstijd en het voornaamwoord zijn niet beslissend, dus grammaticaal gezien kan het eigenlijk net zo goed uitbeelding zijn (een uiting van de uitgebeelde kolenman), als beschrijving (door Jip als verteller). Maar belangrijker is dat dit er eigenlijk niet veel toe doet: de functie van deze uiting voor de voortgang van het spelletje verandert er niet door.²³

Dezelfde redenering geldt voor *onderdelen* van een taaluiting. We weten dat stukjes uitbeelding in taaluitingen ingebouwd kunnen worden; denk maar weer aan de muziek-uitbeeldende Parkinsontherapeut. Dus ook uitbeelding van taal kan ingebouwd worden in een taaluiting, denk b.v. aan de fictieve interactie in de “*laat-maar-waaien*-houding”. Om te beginnen lijkt dat precies aan te geven wat het karakter is van de vrije indirecte rede: sommige delen van één en dezelfde grammaticale taaluiting zijn te interpreteren als uitbeelding van wat een personage denkt of zegt, terwijl andere, in het bijzonder de werkwoordstijd, voor rekening van de verteller komen. De mogelijkheid van iets als ‘vrije indirecte rede’ is een direct gevolg van de mogelijkheid om uitbeelding in te bouwen in een taaluiting, en niet afhankelijk van het bestaan van directe en indirecte rede in een bepaalde taal. Deze benaming is dus eigenlijk onhandig. Het gaat niet om een *mengvorm* van directe en indirecte rede, en in feite bestaat het ook in talen die helemaal geen indirecte rede op de manier van West-Europese talen kennen – en dat zijn er veel (vgl. Evans 2013).

Maar eigenlijk zijn de consequenties dieper en radicaler. Ik neem weer het begin van *Jip en Janneke*. Van sommige stukjes kunnen we niet zeggen of het directe of vrije indirecte rede is, omdat ze geen werkwoordstijden en voornaamwoorden bevatten (o.a. *Kijk, Een paleis?*). Maar de tekst zelf is niet onduidelijk. Die passages beelden allemaal uit wat Jip denkt en ziet. Het feit dat sommige zinnen vragen zijn, was een taalkundig argument om ze vrije indirecte rede te noemen, maar er is eigenlijk niets tegen om de antwoorden (*Een klein neusje*, enz.) ook te lezen als uitbeeldingen van Jips ervaring. Voor de voortgang van het verhaal maakt dat weer niet uit, integendeel: waar het om gaat, is dat de antwoorden op Jips vragen op dit punt gedeelde ken-

nis (“common ground”) worden, van de verteller, de lezers en Jip; wie daarvan nu precies de bron is, doet er eigenlijk niet toe.

We kunnen de perspectivering in de tekst dus analyseren op basis van het onderscheid tussen uitbeeldende (hieronder onderstreept) en beschrijvende onderdelen (zie ook noot 25):

(4)’ Jip liep in de tuin en hij verveelde zich zo. Maar kijk, wat zag hij daar? Een klein gaatje in de heg. Wat zou er aan de andere kant van de heg zijn, dacht Jip. Een paleis? Een hek? Een ridder? Hij ging op de grond zitten en keek door het gaatje. En wat zag hij? Een klein neusje. En een klein mondje. En twee blauwe oogjes.

Dan krijgen we een eenvoudiger en vollediger beeld dan met een indeling in vertelling, directe rede, of vrije indirecte rede – wat een argument is om die onderscheidingen als verklarende begrippen af te schaffen. Hetzelfde geldt voor de indirecte rede. Het eerder aangehaalde fragment uit *Raveleijn* van Paul van Loon bevat b.v. deze zin:

(3)’ Hij hoopte dat er vuur uit het zwaard zou sproeien.

Omdat de gedachte van Thomas weergegeven wordt in een bijzin, in de verleden tijd, voldoet het aan de criteria voor indirecte rede. Maar het is heel goed mogelijk om bijna de hele zin, inclusief de hoofdzin, te begrijpen als *uitbeelding* van Thomas’ gedachte; we stellen ons hem dan voor als denkend:

(3)’ Ik hoop dat er vuur uit het zwaard zal sproeien.

Sterker nog, doordat de voorafgaande context ook al grotendeels uitbeelding is van Thomas’ gedachten, ligt deze lezing hier zeer voor de hand. Alleen de werkwoordstijd en de grammaticale derde persoon van zowel hoofd- als bijzin markeren de aanwezigheid van een verteller en uitbeelder; de woordkeus kan geheel als uitbeelding gezien worden.²⁴ Zo’n combinatie komt in feite tamelijk algemeen voor bij hoofdzinnen in complementconstructies; zie b.v. deze twee:

- (16) De minister was eindelijk duidelijk. Hij beloofde dat er binnen een week 1 miljoen mondkapjes zouden zijn.
- (17) Lars had geen idee wat er gebeurd kon zijn, maar Carla dacht dat de bliksem was ingeslagen.

Het is heel goed mogelijk om de kwalificaties als belofte en gedachte toe te rekenen aan respectievelijk de minister en Carla zelf, d.w.z. als uitbeeldingen (vgl. *Ik beloof dat er voor het eind van volgende week 1 miljoen mondkapjes geproduceerd zullen zijn* en *Ik denk dat de bliksem is ingeslagen*), met de expliciete aanwijzing, door de verleden tijd en de voornaamwoorden, dat je de bedoelde situaties niet kunt waarnemen in de communicatiesituatie en dat je ze dus moet verbeelden.²⁵ Het gebruik van een bijzinsconstructie betekent dat de actuele spreker er medeverantwoordelijkheid voor neemt, maar het is een kwestie van interpretatie welke onderdelen, zowel van de hoofdzin²⁶ als van de bijzin, ook als uitbeeldend worden opgevat.²⁷

De gemene deler van dit soort gevallen is dat aan een taaluiting *zelf*, los van de context van gebruik, nooit te zien is dat het géén uitbeelding is, omdat alle taal nu eenmaal uitgebeeld kan worden. Er zijn wel taalelementen die aangeven dat er een uitbeelding volgt, b.v. aanhalingstekens, maar daarmee zijn ze zelf nog niet per se, in alle omstandigheden, beschrijvend – omdat ze zelf weer uitgebeeld kunnen worden en ingebouwd in een andere taaluiting, zoals Ellen DeGeneres deed in haar reactie op Tomczak. In de voorbeelden die ik hiervoor gaf, wordt deze systematische optie op een betekenisvolle manier ingezet, maar misbruik bestaat ook, b.v. wanneer een politicus claimt dat een evidente belediging ironisch bedoeld was.

Ik wil eindigen met een m.i. tamelijk spectaculair geval, uit Renate Dorrestei's roman *Zonder genade*. Dit is een raamvertelling, en in een van de binnenverhalen herinnert hoofdperson Phinus Vermeer zich een gesprek met zijn vrouw over het gebrek aan sportbeoefening door hun zoon Jem. Die herinnering geeft weer aanleiding tot een andere, nl. over zijn *eigen* poging om voetballer te worden. Eigenlijk was van het begin af

aan duidelijk dat zijn talenten daar niet lagen, maar tegenover de tantes die hem opvoedden en die een dure voetbaluitrusting betaald hadden, hing hij verhalen op over prachtige prestaties. Dat ging hem echter steeds zwaarder vallen:

- (18) De vlekkeloze strafschoepen werden een molensteen om zijn nek, maar hij kon niet meer terug uit de eredivisie: de tantes geloofden in hem. Wat betreurden ze het dat ze op woensdagmiddag moesten werken.

De laatste zin bevat een exclamatieve *wat*-constructie,²⁸ en de dragers van de daardoor aangeduide emotie zijn de tantes – we stellen ons een uiting van hen met deze strekking voor (type *Wat jammer dat we op woensdag moeten werken!*). Die uitbeelding vindt plaats in de herinnering van Phinus die door de verteller wordt uitgebeeld. En het kan moeiteloos nog een graad dieper. Phinus raakte steeds verder verstrikt in zijn leugens:

- (19) Totdat de trainer op een zaterdag in december opbelde om te zeggen dat Vermeer de meest hopeloze pupil was die hij ooit had meegemaakt, en hij had toch heel wat stekeblinde imbeciele invalide harken onder handen gehad. Het leven zou voor hem persoonlijk een stuk aangenamer zijn als hij werd verlost van dit zeldzame misbaksel.

De aanduiding van de jonge Phinus als “Vermeer” is van de trainer, en hetzelfde geldt zeker ook voor de kwalificatie “stekeblinde imbeciele invalide harken” als aanduiding van de laagste regionen op de schaal van voetbaltalent. Die zin en de laatste van (19) zouden kunnen gelden als klassieke vrije indirecte rede. Maar Phinus was niet zelf de ontvanger van de boodschap van de trainer – dat was de tante die de telefoon opnam. Die heeft de boodschap gerapporteerd aan de jonge Phinus, hetgeen nu herinnerd wordt door de oudere, als onderdeel van een andere jeugdherinnering die is ingebed in een raamvertelling. Merk op dat deze diepe conceptuele recursie helemaal niet in de grammaticale structuur van de zinnen uitgedrukt wordt. Sterker nog, we kunnen deze recursiviteit wel zo reconstrueren,

maar de tekst omvat gewoon de uitbeelding van een oordeel over Phinus Vermeers totale mislukking als voetballer, en dat wordt zo *tegelijkertijd* duidelijk (“common ground”) voor alle betrokkenen: van de trainer en de tantes tot en met de oudere Phinus en de lezer. Dat is iets anders dan een vermenging van de individuele perspectieven van de verteller en een persoonage.²⁹

Een en ander demonstreert voor mij het belang van theorievorming: het leidt tot beter begrip, en het creëert ook nieuwe onderzoeksinstrumenten; we kunnen nu bepaalde verschijnselen *zien* die we eerst niet opmerkten omdat we nog een andere bril op hadden.

Aan het begin van dit college zei ik dat het spannende van de taalkunde voor mij zit in de mogelijkheid die het vak biedt om onderzoek naar kleine zaken zoals spraakklanken, woorden en kinderboeken te verbinden met grote vragen. De studie van taaluitingen en de elementen waaruit ze bestaan, is de studie van de mechanismen – de bouten, moeren en gereedschappen – die mensen in staat stellen om in groepsverband samen te werken aan projecten die de vermogens van een eenling te boven gaan. De beroemde cognitiewetenschapper Tomasello stelde recentelijk dat het belang van dit inzicht enorm is:

[...] humans’ biological adaptations for cooperation and morality are geared mainly toward small group life or cultural groups that are internally homogeneous—with out-groups not being part of the moral community. Since the rise of agriculture some 10,000 years ago, human societies have consisted of individuals from diverse political, ethnic and religious lines.

As a consequence, it becomes less clear who constitutes a “we” and who is in the out-group. The resulting potential for divisiveness leads to both internal social tensions within a society and, at the level of nations, to outright war—the ultimate example of in- and out-group conflicts. But if we are to solve our

largest challenges as a species, which threaten all human societies alike, we had best be prepared to think of all of humanity as a “we.” (Tomasello 2018: 75)

Deze conclusie van een experimenteel psycholoog is een echo van de karakterisering van morele vooruitgang door de filosoof Rorty van bijna 30 jaar eerder, nl. als:

“the ability to see more and more traditional differences (of tribe, religion, race, customs, and the like) as unimportant when compared with similarities with respect to pain and humiliation – the ability to think of people wildly different from ourselves as included in the range of “us.”

En Rorty deed meer dan een moreel appel, door hier iets aan toe te voegen over de techniek waarmee die inclusiviteit tot stand gebracht wordt. Bij morele vooruitgang gaat het erom dat we verschillen in religie, ras, gewoontes en dergelijke als relatief onbelangrijk kunnen zien, en dat lukt vooral als we zien dat ze in het niet vallen bij de overeenkomsten op het gebied van pijn en vernedering. En daar laat hij dan dit op volgen:

That is why I said [...] that detailed descriptions of particular varieties of pain and humiliation (in, e.g., novels or ethnographies), rather than philosophical or religious treatises, were the modern intellectual’s principal contributions to moral progress. (Rorty 1989: 192)

Het zijn *verhalen* – historische en fictionele – die ons in staat stellen om te zien hoe groot, bij alle verschillen, de overeenkomsten tussen mensen zijn als het gaat om pijn en vernedering. En het gereedschap waarvan verhalenvertellers zich bedienen om hun toehoorders en lezers op dit soort punten hun verbeelding te laten gebruiken, bestaat uit taal en uitbeelding, inclusief uitbeelding van taal. De geesteswetenschappen, die deze fenomenen bestuderen, doen er dan ook toe, en geen klein beetje!

Zoals gezegd gaan menselijke projecten de vermogens van een individu ver te boven, en aan het slot van een afscheidscollege horen dan ook dankwoorden. Ik ga maar weinig namen noemen, juist omdat het er erg veel zouden *kunnen* zijn en het dan te lang gaat duren. Ik houd het een beetje algemeen.

Allereest dank aan degenen die van het begin van mijn studie Nederlands tot en met nu hebben bijgedragen aan mijn vorming:

- De opleiding Nederlands en de Faculteit der Letteren van de Vrije Universiteit, die achteraf gezien aan een aantal gouden decennia van dynamische wetenschapsbeoefening begonnen waren toen ik daar aankwam. Ik ben heel blij dat mijn promotor Theo Janssen hier vandaag aanwezig kan zijn.
- De universiteit van Utrecht, in het bijzonder de afdeling Taalbeheersing, die het lef had om een grammaticus als UHD te benoemen. Het was een erg stimulerende omgeving, waar mijn ideeën over de relatie tussen grammatica en communicatie definitief vorm kregen.
- De universiteit van Leiden, in het bijzonder de opleiding Nederlands en de toenmalige letterenfaculteit, die op hun beurt weer het lef hadden om een UHD Tekstlinguïstiek tot hoogleraar Nederlandse Taalkunde te benoemen. Dank in het bijzonder voor concrete steun bij interfacultaire samenwerkingsprojecten, en voor de ruimte om het bijzondere bijvak *Systemen en memen* op te zetten – achteraf gezien overigens een prima investering, want een van de fundamenteën voor het huidige honoursprogramma. Het was een groot voorrecht om leiding te mogen geven aan de ontwikkeling en eerste jaren van het *Humanities Lab*.

Studenten en promovendi: dank dat jullie mij uitkozen als begeleider. Zo'n blij van vertrouwen is iedere keer weer heel bijzonder. Al die projecten waarin onderwijs en onderzoek in elkaar overvloeien, zijn ook voor mij bijzonder leerzaam geweest.

Collega's met wie ik heb samengewerkt, in projecten en bij promovendi-begeleiding, velen binnen het veelzijdige instituut dat het LUCL op zich al is, maar ook daarbuiten: ook jullie

dank ik voor het vertrouwen, en voor de substantiële gesprekken, over taal, cultuur, en cognitie – evolutie, kunst, politiek, wetenschap, en geschiedenis.

Veel dank aan mede-docenten en ondersteunend personeel, in het LUCL, in de opleiding Nederlands en enkele andere opleidingen, en in het Humanities Lab. Onderwijs wordt lang niet altijd gewaardeerd naar het belang dat het voor de toekomst van de samenleving heeft, maar met het toenemen van inzicht in culturele evolutie, en van leeftijd en ervaring, ben ik het persoonlijk alleen maar een steeds belangrijker onderdeel van mijn werk gaan vinden.

En nu ga ik toch wat meer namen noemen, nl. in de persoonlijke sfeer. Het zijn er meer dan bij mijn oratie, want ook hier treden natuurlijk volgende generaties aan. Quinten, Carmen, Luke, Ramses en Inez zijn een constante bron van plezier en verwondering: ik hoop nog heel lang samen met Anneke jullie ontwikkeling te kunnen volgen. Inge en Kiki: wat bijzonder dat jullie onze familiekring zijn komen versterken; ik kan me eigenlijk niet meer voorstellen hoe het was zonder jullie. En dan de binnenste kringen, aan wie ik ook mijn proefschrift opdroeg. Anneke, Ewold en Lennart: jullie maken mij om veel redenen trots, niet in de laatste plaats vanwege jullie keuze voor levenspartners en vanwege die schare kleinkinderen. Maar ik kan het niet laten om bij deze gelegenheid ook jullie relatie met de wetenschap te noemen. Anneke, jij produceerde al decennia voordat mij zoiets lukte, een wetenschappelijk artikel dat jarenlang verplichte stof was voor aankomende juristen. vervolgens heb je een substantiële bijdrage geleverd aan heel wat taalkundig werk, als informant en proefpubliek, maar ook nog eens aan andere disciplines, als moeder en coach van die twee bijzondere jongens van ons, die nu allebei met een wetenschappelijke carrière bezig zijn. Lennart – het was een enorm plezier om met jouw eerste promovendus mee te lezen! En Ewold – Anneke en ik kijken uit naar je oratie! An – liefde van mijn jeugd, en nu al meer dan 50 jaar samen –, voor jou is toch het laatste woord: dank voor alles!

Referenties

- Beekhuizen, Barend. (2015). *Constructions Emerging. A Usage-Based Model of the Acquisition of Grammar*. Utrecht: LOT.
- van Boven, Erica & Gillis Dorleijn (2013). *Literair Mechaniek. Inleiding tot de Analyse van Verhalen en Gedichten*. Derde, herziene druk. Bussum: Coutinho.
- Clark, Herbert H. (1996). *Using Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Clark, Herbert H. (2016). Depicting as a method of communication. *Psychological Review* 123: 324-347.
- Clark, Herbert H., & Richard J. Gerrig (1990). Quotations as demonstrations. *Language* 66: 764-805.
- van Duijn, Max J. (2016). *The Lazy Mindreader. A Humanities Perspective on Mindreading and Multiple-Order Intentionality*. Ph.D. diss. Leiden University.
- van Duijn, Max J., Ineke Sluiter, Arie Verhagen (2015). When narrative takes over: The representation of embedded mindstates in Shakespeare's *Othello*. *Language and Literature* 24: 148-166.
- van Duijn, Max J. & Arie Verhagen (2018). Beyond triadic communication: A three-dimensional conceptual space for modelling intersubjectivity. *Pragmatics and Cognition* 25: 384-416.
- Evans, Nicholas (2013). Some problems in the typology of quotation: A canonical approach. In: Dunstan Brown, Marina Chumakina, and Greville G. Corbett (eds.), *Canonical Morphology and Syntax*, Oxford: Oxford University Press, 66-98.
- Evers-Vermeul, Jacqueline & Ted Sanders (2009). 'Zeg het in jip-en-janneketaal'. Begrijpelijk schrijven in de geest van Annie M.G. Schmidt. <https://www.nemokennislink.nl/publicaties/zeg-het-in-jip-en-janneketaal/> [overgenomen uit *Onze Taal*].
- Fludernik, Monika (1993). *The Fictions of Language and the Languages of Fiction*. London/New York: Routledge.
- Geurts, Bart (2018). Making sense of self-talk. *The Review of Philosophy and Psychology* 9: 271-285.
- van Ginneken, Jac. (1917). *De Roman van een Kleuter*. Nijmegen: Malmberg.
- Hamburger, Käte (1957). *Die Logik der Dichtung*. Stuttgart: Klett.
- Keller, Rudi (1998). *A Theory of Linguistic Signs*. Oxford: Oxford University Press.
- Lodge, K.R. (1979). The use of the past tense in games of pretend. *Journal of Child Language* 6: 365-369.
- Maier, Emar (2015). Quotation and Unquotation in Free Indirect Discourse. *Mind & Language* 30: 345-373.
- Moll, Henrike & Michael Tomasello (2007). Cooperation and human cognition: the Vygotskian intelligence hypothesis. *Phil. Trans. R. Soc. B* 362: 639-648.
- Pascual, Esther & Theo Jansen (2004). Zinnen in samenstellen: presentaties van fictieve verbale interactie. *Nederlandse Taalkunde* 9: 285-310.
- Pascual, Esther (2014). *Fictive Interaction. The Conversation Frame in Thought, Language, and Discourse*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Rorty, Richard (1989). *Contingency, irony, and solidarity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schaerlaekens, Anne Marie (1977). *De Taalontwikkeling van het Kind: Een Oriëntatie in het Nederlandstalig Onderzoek*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Sinha, Chris (2005). Blending out of the background: Play, props and staging in the material world. *Journal of Pragmatics* 37: 1537-1554.
- Sinha, Chris (2017). *Ten Lectures on Language, Culture and Mind*. Leiden/Boston: Brill.
- Stukker, Ninke & Arie Verhagen (2019). *Stijl, taal en tekst. Stijlistiek op taalkundige basis*. Leiden: Leiden University Press.
- Tomasello, Michael (2018). How we learned to put our fate in one another's hands: The origins of morality. *Scientific American* 319(3): 70-75.
- Verhagen, Arie (2000). "The girl that promised to become something": An exploration into diachronic subjectification in Dutch. In: Thomas F. Shannon and Johan P. Snapper (eds.), *The Berkeley Conference on Dutch Linguistics 1997*:

- The Dutch Language at the Millennium*. Lanham, MD: University Press of America, 197-208.
- Verhagen, Arie (2002). Retorica en cognitie. In: Theo Janssen (red.), *Taal in gebruik. Een inleiding in de taalwetenschap*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 97-110.
- Verhagen, Arie (2005). *Constructions of Intersubjectivity. Discourse, Syntax, and Cognition*. Oxford, etc.: Oxford University Press.
- Verhagen, Arie (2015). Grammar and cooperative communication. In: Ewa Dąbrowska and Dagmar Divjak (eds.), *Handbook of Cognitive Linguistics (Handbooks of Linguistics and Communication Science 39)*. Berlin/Boston: De Gruyter Mouton, 232-252.
- Verhagen, Arie (2019)a. Grammaticale stilistiek en stilistische grammatica. Varianten van redeweergave in het Nederlands. *Nederlandse Taalkunde/Dutch Linguistics* 24: 83-112.
- Verhagen, Arie (2019)b. Shifting tenses, viewpoints, and the nature of narrative communication. *Cognitive Linguistics* 30: 351-375.
- Verhagen, Arie (2021). *Ten Lectures on Cognitive Evolutionary Linguistics*. Leiden/Boston: Brill.
- Vygotsky, Lev (1986). *Thought and Language (translation newly revised and edited by Alex Kozulin)*. Cambridge, MA: MIT Press. [oorspronkelijke publicatie in het Russisch, 1934]

Noten

1. De oorspronkelijk geplande datum voor dit afscheidscollege was 27 maart 2020, maar dat kon toen door het uitbreken van de corona-crisis niet doorgaan. De datum van mijn oratie was 24 maart 2000.
2. Een completere presentatie en uitwerking (ook voor andere domeinen van taal en taalgebruik) van veel algemene ideeën waarnaar in deze tekst verwezen wordt, is te vinden in Verhagen (2021).
3. Vgl. Verhagen (2002), en uitvoeriger Verhagen (2005, hoofdstuk 2).
4. Voorbeeld uit Hamburger (1957). De analyse aldaar was toen vernieuwend en inzichtgevend, en tegelijk kunnen we aan de hand ervan vaststellen dat we sindsdien ook behoorlijk vooruitgang geboekt hebben.
5. In (4) de fragmenten *Kijk, Wat zou er aan de andere kant van de heg zijn en Een paleis? Een hek? Een ridder?* en mogelijk nog andere. Zie ook hieronder.
6. De verhaaltjes die op dit inleidende verhaaltje volgen, worden overigens verteld in de tegenwoordige tijd.
7. Nel Verschoor-van der Vlis, *Wie leest er eens voor?*, 1956. Maier (2015: 359) merkt eveneens op: “free indirect discourse is not at all uncommon in children’s stories” en geeft er verschillende voorbeelden van.
8. Dit is het fundamentele inzicht waar de hier gepresenteerde theorie op berust (Clark 2016). Clark presenteert het als startpunt voor een betoog over de aard van het psychische systeem dat taal verwerkt: het werkt in ons hoofd kennelijk niet zo dat we eerst apart de taal verwerken die we horen, en het resultaat vervolgens verbinden met andere soorten informatie (of, omgekeerd, eerst volledige grammaticale bouwsels produceren en daar niet-talige elementen aan toevoegen). Uitbeelding en talige beschrijving worden onmiddellijk met elkaar geïntegreerd in hetzelfde verwerkingssysteem.
9. Vgl. Keller (1998). Vaak wordt in dit verband de term “gelijkenis” gebruikt, maar de preciezere formulering “structurele overeenkomst vertonen” verdient de voorkeur. Zoals Keller (met verwijzing naar Nelson Goodman) opmerkt (p.108/9), lijkt een schilderij meer op elk ander schilderij dan op wat er op afgebeeld wordt. In plaats daarvan spreekt Keller daarom van “associatie-vermogen”, maar zoals hij zelf al aangeeft, zitten er ook haken en ogen aan die term. M.i. is het idee van ‘structure mapping’ (m.n. ontwikkeld in de cognitieve metafoorthorie) een stuk geschikter. Als we zeggen dat een plaatje “lijkt op” het afgebeelde, gaat het er eigenlijk om dat op zijn minst enige structuur in het plaatje (grenzen; verdeling van licht, donker, kleur; enz.) systematisch te relateren is aan (‘af te beelden is op’) die van het afgebeelde.
10. Te vinden op verschillende plaatsen op het internet, b.v. https://www.etonline.com/news/156299_ellen_degeneres_fires_back_at_christian_post_for_claiming_she_has_a_gay_agenda.
11. Clark (2016) is in feite een theoretische uitdieping en uitwerking van een beroemd artikel van hem en Richard Gerrig uit 1990, waarin zij al op grond van een reeks van argumenten betoogden dat citaten niet beschouwd moeten worden als pogingen om een min of meer getrouwe kopie van iemand anders’ woorden te geven, maar als ‘demonstraties’ van taalgebruik; ook de term “depiction” wordt in dat artikel al gebruikt.
12. Clark noemt zijn benadering van communicatie door uitbeelding dan ook “staging theory”. Op z’n minst terminologisch lijkt dit dus op de “dramaturgical theory” van Wierzbicka, waar Clark & Gerrig (1990: 801/2) expliciet afstand van nemen. Hoewel zij zich er wel verwant mee voelen, schrijven ze die theorie bepaalde beperkingen toe die hun eigen benadering niet heeft. Ik laat hier in het midden in hoeverre die kritiek hout snijdt, en ook of de theorie van Clark (2016) nog steeds verschilt van de “dramaturgical theory”.
13. Verbeeldingskracht is zowel noodzakelijk als voldoende in dit proces. Enerzijds kunnen we ons handelingen van historisch reële personages alleen maar door verbeelding voorstellen, en anderzijds hoeft een uitgebeelde hande-

- ling helemaal niet door een reëel persoon uitgevoerd te zijn, of zelfs te kunnen worden. Het verschil tussen fictie en geschiedenis zit niet in de waarneembare scène, maar geheel in de interpretatie van de uitgebeelde scène.
14. Deze conceptueel onderscheiden rollen duiden regio's aan op een schaal van (in)directe participatie; het hoeft niet per se altijd duidelijk te zijn om welke rol het in een concreet geval gaat, en overlap komt ook voor.
 15. Fraaier wordt dit idee verbeeld in Rafaels beroemde fresco *De school van Athene* (https://nl.wikipedia.org/wiki/De_school_van_Athene), waarin we niet alleen Plato en Aristoteles met elkaar in gesprek zien, maar vooral ook allerlei anderen wijsheid en kennis zien opdoen uit de conversatie waar ze getuige van zijn.
 16. Recursief ingebedde perspectieven zijn overigens zeker niet het enige interessante soort complexe relaties tussen perspectieven; vgl. Van Duijn & Verhagen (2019).
 17. De standaard-aanname in een samenwerkende groep is dat relevante kennis door alle leden wederzijds gedeeld wordt ('transparant' is); zie Verhagen (2015, par. 3) voor een theoretische uiteenzetting.
 18. Zie ook Van Duijn (2016), m.n. hoofdstuk 3, en ook p.233-236.
 19. In zijn bespreking van de ontwikkeling van de onvoltooid verleden tijd observeert Van Ginneken (1917) wel een verband tussen het eerste optreden daarvan in kindertaal-ontwikkeling en fantasie, maar niet met de karakteristieke context van het doe-alsof-spel: "Dat het vage en onzekere [van de onvoltooid verleden tijd] in elk geval nog een groote rol speelt, bewijzen de voorbeelden *Keesjā was at fiechā* [=Keesje was aan 't vliegen], wat natuurlijk louter verzonnen kinderspel was, en *dā poes riep doo dā sneeuw* [=de poes liep door de sneeuw], waarbij moeder opteekende, dat er niets van aan was: louter fantazie." (p.180)
 20. Dit is niet het enige dat over de functie(s) van de verleden tijd gezegd kan worden, maar wel wat in dit verband speciaal van belang is (zie verder Verhagen 2019b en andere daar aangehaalde literatuur).
 21. Vanuit een volwassen perspectief is het een soort over-generalisatie, want uiteindelijk leren we voor dit soort contexten meer specifieke constructies waar de verleden tijd wel onderdeel van uit kan maken (van het type *Stel: de step was het paard...; Als de step nou eens het paard was...*, e.d.). Het is een speciaal geval van een verschijnsel in taalverwerving dat in detail is bestudeerd en gemodelleerd in Beekhuizen (2015). In de woorden van diens Nederlandse samenvatting: "[...] dit potentieel komt zeer vroeg op en het model leert daarna voornamelijk concretere constructies erbij die deze abstracties verder blokkeren. Dit is te verwachten: zodra abstracties beschikbaar zijn, zal het model deze gebruiken om expressief te zijn, tenzij het een concretere constructie beschikbaar heeft die minstens even expressief is." (p.282).
 22. Vgl. Vygotsky 1986[1934]: 228): "the transition from interpsychic to intrapsychic functioning, i.e., from the social, collective activity of the child to his more individualized activity – a pattern of development common to all the higher psychological functions." Sinha (2005) past de inzichten van Vygotsky toe in een analyse van doe-alsof-kinderspel binnen een cognitief-linguïstisch kader. Het fundamentele theoretische idee van internalisering is in de cognitiewetenschappen uitermate relevant (al lijkt dat wel steeds opnieuw bevestigd te moeten worden), getuige b.v. Moll & Tomasello (2007) of Geurts (2018) en vooral Sinha (2017).
 23. Dit is weer een illustratie van de cruciale rol van de argumentatieve oriëntatie ('invited inferences', 'voorwaarts' gerichte betekenis) in linguïstische betekenis, vergeleken met de situatie die het gebruik van een taalelement rechtvaardigt ('achterwaarts' betekenisaspecten; vgl. Verhagen 2015: 235).
 24. Deze analyse is verwant aan die van Maier (2015) in termen van "unquotation" van de tijd en de voornaamwoorden. Als ik het goed zie, is het grootste, wellicht enige, feitelijke verschil (afgezien van de terminologie) dat het in de uitbeeldingstheorie ook mogelijk is om in ieder

geval sommige elementen a.h.w. tegelijk in verschillende perspectieven te laten gelden (als “common ground”, zie hieronder), zonder dat dit ambiguïteit inhoudt.

25. Dit idee heeft een frappante consequentie voor theorieën over de relatie tussen taalelementen en perspectief. De mogelijke afbakening van uitbeelding en beschrijving in een taaluiting wordt bepaald door semantisch relevante *kenmerken*, en hoeft dus niet samen te vallen met woord- of zinsdeelgrenzen in de lineaire volgorde van de uiting: de verleden tijd uitgedrukt in de vorm *dacht* in (17) is geen uitbeeldend element, maar het lemma *denken* is dat wel. De afbakening van uitbeelding en beschrijving hoeft zich dus niet te houden aan de grenzen van syntactische constituenten. In feite is dit ook al aan de orde in de besproken *Jip en Janneke*-fragmenten; de lemma-vormen van *zag* en *zou* in (4)’ zijn in feite uitbeeldend.
26. Er zijn werkwoorden waarvan de specifieke betekenis een dergelijke lezing blokkeert, b.v. *dreigen*: *Hij dreigde dat hij zou vertrekken* kan niet gelezen worden als uitbeelding van een dreig-handeling (**Ik dreig dat ik zal vertrekken*). De kwalificatie als dreigement komt dus altijd volledig voor rekening van de actuele spreker (zie ook Verhagen 2000).
27. Sterke empirische steun voor deze visie is het feit dat elementen van personage-subjectiviteit veelvuldig optreden in complementzinnen (Fludernik 1993, i.h.b. chapter 4). In *Hij vond dat er nu geen valse hoop gewekt moest worden* duidt *nu* het perspectief van het personage aan, niet dat van de verteller (zie verder Verhagen 2019a: 106/7). Van Boven & Dorleijn (ib.) observeren wel dat zulke elementen voor kunnen komen “in de indirecte rede”, maar ze voegen er onmiddellijk aan toe: “dus in vertellerstekst”, in plaats van te zien dat de indirecte rede eigenlijk (ook) een bepaalde vorm van zowel vertellerstekst als persoonstekst is. Dat hiermee in feite een interne tegenspraak ontstaat, blijft onopgemerkt.
28. *Wat* is hier niet het object van het werkwoord (dat is *het*), en de zin is ook geen vraag. Het is dan ook begrijpelijk dat

de ANS (§5.10) in dit verband spreekt van een “uitroepend voornaamwoord”, maar het zal duidelijk zijn dat het uitroepende karakter een interpretatief aspect van het hele complexe patroon is.

29. Een reconstrueerbare reeks van ingebedde perspectieven kan in theorie geformuleerd worden met recursieve grammaticale inbedding (*Hij herinnerde zich dat de tante hem vertelde dat de trainer tegen haar gezegd had dat...*). Dat mist niet alleen de gelijktijdige geldigheid van het oordeel voor alle betrokkenen, het is ook nog eens een onnatuurlijke en moeilijk te verwerken zin. Zie Van Duijn e.a. (2015) en Van Duijn (2016) voor nadere analyse en theoretische interpretatie.

